

MERCADO DE TRABAJO, FORMACIÓN E EXCLUSIÓN SOCIAL: ANÁLISE DA SITUACIÓN DA POBOACIÓN RECLUSA DE GALICIA¹

MARÍA BARREIRO GEN / ISABEL NOVO CORTI / MARÍA RAMIL DÍAZ
Universidade da Coruña

RECIBIDO: 15 de novembro de 2012 / ACEPTADO: 4 de abril de 2013

Resumo: *Aínda que a exclusión social pode proceder dunha única causa, existen colectivos cunha maior probabilidade de padecela porque se atopan en varias destas circunstancias á vez. A inclusión no mercado laboral é unha peza fundamental para evitala, xa que o desemprego pode conducir ao illamento e á pobreza. Cando esta situación se combina coa carencia dunha formación adecuada, que dificulta a consecución dun traballo, a saída da espiral que conduce á exclusión resulta máis complexa. Para a poboación reclusa, ademais da condena pola comisión dun acto delituoso, é frecuente atopar varios motivos que poden xerar exclusión, xeralmente vinculados ao delito cometido. Neste traballo analízase a situación das persoas que cumpren condena nos centros penitenciarios e de inserción social de Galicia (España) mediante unha análise cuantitativa centrada nas posibilidades de inclusión posterior da poboación reclusa a través das actitudes e aptitudes mostradas cara a algunhas cuestións clave. Esa actitude relaciónase co nivel de estudos e coa formación do individuo, así como coas redes sociais coas que conta ou coa súa propia consciencia da situación que está vivindo.*

Palabras clave: Poboación reclusa / Emprego / Educación / Exclusión social.

Employment, Education and Social Exclusion: Analyzing the Situation of People at Prison in Galicia

Abstract: *Social exclusion may arise from a single cause, but there are some groups in a higher risk of getting it, because they are exposed to several different circumstances at once. Inclusion in the labor market is a key element to avoid it, since unemployment can drive to isolation and poverty. If this situation is combined with the lack of proper training, it hampers the possibilities of getting a job, and as consequence, going away of the spiral that leads to exclusion becomes more complex. For inmates it is common to find several potential reasons for exclusion, frequently related to the crime committed. This paper analyzes the situation of people serving sentences in both prisons and social insertion centers in Galicia (Spain), through a quantitative analysis focused on the possibilities of inclusion of the prison population, when they get back to society, by their attitudes and skills. We have found that this attitude is related to inmate's educational level and training as well as their social networks or with their own awareness of their actual situation.*

Keywords: *Inmate population / Employment / Education / Social exclusion.*

1. INTRODUCCIÓN

A loita contra a pobreza e a desigualdade social son cuestións que preocupan a todos os niveis. Mostra diso son, por exemplo, os *Objetivos de Desarrollo del Mile-*

¹ As autoras agradecen sinceramente a participación da poboación reclusa e dos funcionarios de prisións que fixeron posible este traballo, a colaboración da Secretaría Xeral de Institucións Penitenciarias (Ministerio do Interior español), da Escola Oficial de Idiomas da Coruña (España), o apoio financeiro da Secretaría Xeral de Igualdade da Xunta de Galicia (SI427C2011/65) e os revisores anónimos que avaliaron este traballo e contribuíron a mellorar a súa calidade.

nio, elaborados polas Nacións Unidas, ou a *Estratexia 2020*, publicada pola Unión Europea a través da súa Comisión, na que se marcan unha serie de directrices para apoiar o emprego, a produtividade e a cohesión social (Comisión Europea, 2010, p. 10). Porén, ante a situación de crise que se está vivindo na actualidade en gran parte dos países europeos, complícase en exceso o logro destes propósitos e increméntase no só a porcentaxe de pobres no sentido absoluto do termo (Sen, 2000, p. 1), senón tamén a desigualdade na distribución do ingreso.

Sen obviar que os Estados máis desenvolvidos tamén se enfrontan ao fenómeno da pobreza, que aumenta como consecuencia da crise, os problemas destes están máis vinculados coa desigualdade ou coa pobreza relativa. Neste sentido, a exclusión social, entendida como a carencia de lazos sociais, converteuse nun dos principais obxectivos que combater, o cal non é sinxelo por tratarse dun fenómeno dinámico e moi complexo, que pode provir de causas moi diversas.

A poboación reclusa, pola súa parte, constitúe un colectivo que se atopa en claro risco de exclusión. Á condición de reclusión é frecuente que se sume o feito de ter que enfrontarse a outras circunstancias ou características que os sitúan no ámbito da exclusión múltiple (Barreiro Gen, 2012, p. 6). É habitual que converxa nestes casos unha situación de desemprego anterior ao ingreso en prisión e unha escasa formación, combinadas moitas veces con outras dificultades como a marginalidade ou a toxicomanía. De feito, o informe *Sistema penitenciario español* do Ministerio do Interior (2010) afirma que unha alta porcentaxe da poboación privada de liberdade sofre enfermidades mentais non adquiridas en prisión, é drogodependente e presenta un baixo nivel educativo con antecedentes de fracaso escolar.

Así mesmo, existen outros factores que inflúen na inclusión social deste colectivo, posto que a propia actitude que este grupo mostra cara á sociedade é determinante para conseguir a súa integración nela (Novo Corti, Ramil Díaz e Barreiro Gen, 2011, p. 14).

Neste traballo presentamos, en primeiro lugar, unha revisión teórica sobre o concepto de exclusión social, internándonos na súa dinámica e nas ferramentas clave para combatela. Unha vez analizados estes puntos, centrámonos na importancia das tres vías máis relevantes para o logro da inclusión social de calquera colectivo en risco de exclusión e en concreto da poboación reclusa: o emprego, a formación e as redes sociais e familiares (Subirats *et al.*, 2004, p. 15). O principal obxectivo da análise é a constatación das nosas hipóteses de partida, vinculadas coa relación entre o desemprego e a baixa formación da poboación reclusa coa exclusión social, contempladas de forma concreta a continuación, en concordancia cos modelos teóricos que expoñemos na seguinte sección e que apuntan á falta de traballo e ao escaso nivel formativo como factores impulsores do risco de exclusión e, polo tanto, á necesidade de desenvolver políticas educativas e de emprego.

A nosa tese de partida é que tanto o contacto co mercado de traballo como o nivel educativo son factores fundamentais para a posterior inclusión social das persoas que estiveran encarceradas. Polo tanto, as hipóteses nulas que debemos

contrastar quedan formuladas do seguinte modo: (H1) *ter traballado antes de entrar en prisión non é un factor relevante para explicar a actitude da poboación ex reclusa fronte á súa futura inclusión social e laboral*; e (H2) *o nivel de estudos non é un factor relevante para explicar a autopercepción de capacidades para a futura inclusión laboral da poboación ex reclusa*.

Finalmente, expoñemos os resultados máis destacados e rematamos coa súa discusión e cunha serie de propostas de actuación.

2. EXCLUSIÓN SOCIAL E ÁREAS DE ACTUACIÓN

Podemos definir a exclusión social como o proceso a través do cal os individuos ou grupos de individuos son total ou parcialmente excluídos da plena participación na sociedade na que viven (Room, 1995, p. 7; Sen, 2000, p. 5). Mentres que a pobreza se vincula coa carencia ou co déficit económico, a exclusión social, como xa se comentou, está máis relacionada coa desigualdade (Sen, 2000, p. 40). De acordo con Haughton e Khandker (2009), trátase dun fenómeno multidimensional, dinámico, que ten lugar en todos os niveis sociais e que implica a ausencia de participación.

Os procesos de exclusión atópanse cada vez máis estendidos, xa que afectan a un número maior de persoas e comunidades. Tal e como sinala Vila (2011), as contornas sobre as que este fenómeno ten efecto son múltiples (institucional, educativa, familiar, laboral, etcétera).

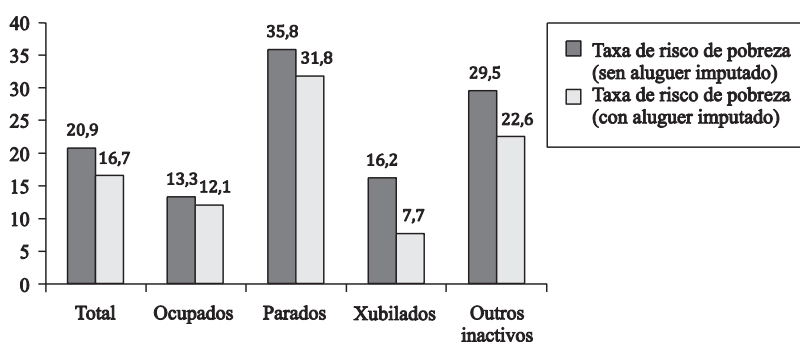
Para Commins (1993), a exclusión social debería estar definida en termos do fallo dalgún dos seguintes aspectos: os sistemas democrático e legal, o mercado laboral, o estado de benestar e o sistema familiar, que facilita a integración interpersonal. Entendendo que o primeiro e o terceiro factor están presentes na sociedade española (e, polo tanto, na galega), a pesar dos efectos que sobre o estado de benestar está tendo a crise, os ámbitos nos que habería que actuar, de acordo con este autor, serían o mercado laboral e o sistema familiar. Dado que as persoas mellor formadas acceden con máis facilidade a postos de traballo con mellores condicións, a formación convértese, igualmente, nun requisito indispensable para que a inclusión tanto social coma laboral resulte máis sinxela (Smerotkina, 2010, p. 453).

Neste sentido, as propostas da *Estratexia Europa 2020* deixan patente que o emprego ou a educación son vías fundamentais para escapar da exclusión e que se deben fomentar desde todas as ópticas. De feito, as Directrices do Consello Europeo do ano 2000 plasman expresamente a importancia do emprego neste ámbito da seguinte forma: *“o emprego é a mellor protección contra a exclusión social”*.

Así mesmo, na literatura científica existen moitas referencias á importancia do traballo como o principal mecanismo de inclusión social, desde que Atkinson (1998) o apuntara como área que hai que destacar e analizar cando se fala de exclusión: a situación de desemprego ten moitas máis implicacións que a de situar o individuo fóra do mercado de traballo, posto que o afasta das relacións sociais. Es-

ta situación complícase se se prolonga no tempo, se ten unha idade avanzada ou se afecta a mulleres ou a outros colectivos que xa de por si se atopan en risco de exclusión. Isto é especialmente relevante no caso dos grupos máis vulnerables (De Oliveira Lussi e Ornellas Pereira, 2011, p. 503; Gallie, Paugam e Jacobs, 2003, p. 1; Naraine e Lindsay, 2011, p. 389; Opsal, 2012, p. 378). Así o confirman os datos provisionais da *Encuesta de Condiciones de Vida* do ano 2011 (INE, 2012). Na gráfica 1 compróbase que as taxas de risco de pobreza son máis elevadas para as persoas que están paradas ou inactivas, tanto se no cálculo se ten en conta o valor da vivenda na que reside o individuo, cando esta é da súa propiedade ou a ten cedida gratuitamente, como se non.

Gráfica 1.- Taxa de risco de pobreza por relación coa actividade (persoas de 16 e máis anos) en España, 2011 (porcentaxes)

FONTE: Elaboración propia a partir de INE: *Encuesta de Condiciones de Vida* (resultados provisionales).

O mesmo sucede coa educación, xa que a taxa de risco de pobreza difire en función do nivel de formación do individuo. Así, no ano 2011 o 28,9% da poboación que alcanzara un nivel educativo equivalente á educación primaria ou inferior estaba en risco de pobreza. Cando o grao adquirido era a educación superior, esa taxa situábase no 10% (INE, 2012).

As relacións sociais, á súa vez, poden ser a vía máis efectiva para evitar a exclusión non só pola axuda que a familia e as persoas máis próximas poden prestar na busca de emprego, senón tamén polo apoio potencial noutros ámbitos, sobre todo cando o individuo debe adaptarse a un novo contexto, como veremos na seguinte sección con respecto á poboación reclusa.

3. A POBOACIÓN RECLUSA COMO COLECTIVO EN RISCO DE EXCLUSIÓN

A poboación reclusa constitúe, en efecto, un colectivo en risco de exclusión múltiple, xa que, ademais de estar privada de liberdade e das consecuencias que desta privación se derivan, é frecuente que sobre ela recaian outro tipo de causas

de exclusión como, por exemplo, a toxicomanía, a pertenza a grupos étnicos ou culturais minoritarios, a discapacidade ou unha escasa formación.

Como xa vimos, atoparse á marxe do mercado de traballo conduce ao illamento e á exclusión social, elementos que á súa vez reforzan o risco de desemprego de longa duración. De igual maneira, quen contan cunha formación menor teñen máis dificultades para acceder ao mercado laboral e, polo tanto, menos posibilidades de conseguir saír desta espiral de exclusión formulada por Gallie, Paugam e Jacobs (2003). Esta situación é moi habitual entre a poboación reclusa, que de forma maioritaria conta só con estudos primarios ou inferiores, xa que ao abandonar a prisión debe esquivar unha importante barreira, como é a desconfianza social, para poder conseguir un emprego.

Saír do cárcere cunha fonte de ingresos legal (traballo remunerado ou pensión) é determinante para a non reincidencia. De acordo con Entford (2009), aqueles individuos que teñen boas expectativas futuras no mercado de traballo reinciden menos, mentres que aqueles outros que teñen malas perspectivas laborais reinciden con maior facilidade, especialmente se teñen problemas de drogadicción. Neste sentido, o traballo dentro dos centros penitenciarios cobra importancia, sobre todo como “adestramento” de cara á posta en liberdade para a adquisición de horarios e hábitos laborais, cos que moitas das persoas encarceradas non contan.

Con respecto á educación en prisión, debe superar moitas pexas polo propio contexto no que se deben impartir as clases e pola heteroxeneidade do colectivo ao que van dirixidas (Ministerio do Interior, 2010, p. 7), actuando, porén, como promotora da inclusión social a través da inserción laboral, xa que as persoas que mostren mellor actitude cara á educación, se involucren máis e a valoren en maior medida, terán acceso a un nivel educativo superior e, en consecuencia, máis facilidade para atopar emprego ao recuperar a liberdade (Deming, 2011, p.49).

Cómpre ter en conta que, tras o ingreso en prisión, os que van cumprir condena teñen que adaptarse a unha nova “sociedade”: a penitenciaría. Isto supón moitos cambios, entre os que destacamos residir nun novo medio, con normas ríxidas e preestablecidas e, desde o punto de vista das relacións sociais, ter que convivir con persoas, en principio descoñecidas, de procedencia e estilos de vida moi diversos e privadas de liberdade en contra da súa vontade, coas implicacións que isto ten para que se fomente a hostilidade no ambiente. E é que da privación de liberdade se derivan moitas outras consecuencias, como a carencia da individualidade ou a ausencia da autonomía (Špadijer-Džinić, Pavićević e Simeunović-Patić, 2009, p. 225). Moitas das decisións que unha persoa debe tomar no exterior respecto da súa vida son obrigatoriamente delegadas na Administración ao ingresar nun centro penitenciario.

Igualmente, a poboación reclusa debe pasar un determinado período relacionándose no seu día a día case exclusivamente (á marxe das visitas ou dos permisos) co resto de compañeiros e co persoal funcionario da prisión na que se atopan. Por iso, é importante tamén neste punto a actitude que mostren cara ao resto das persoas coas que han convivir dunha ou doutra maneira.

Sentirse entendidos polas persoas que están ao seu redor é beneficioso tanto para o individuo en cuestión como para facilitar o funcionamento do cárcere. Se as relacións son afables, a adaptación ao medio penitenciario será moito máis sinxela (Severance, 2005, p. 343). Ademais, se existe un nivel mínimo de confianza entre as persoas privadas de liberdade, o medo a posibles actuacións alleas diminúe, mellorando o clima interior e evitando que as relacións se fracturen (Liebling e Arnold, 2012, p. 413).

Por outra parte, contar co apoio da familia e dos amigos durante a estadía en prisión, como xa se expuxo con anterioridade, é moi importante, pero esta axuda é fundamental para lograr a adaptación á vida social ao abandonar a prisión. É frecuente que quen están no cárcere perciban por parte da sociedade unha gran desconfianza e, neste sentido, o delito cometido non sempre importa, xa que a prisión “uniformiza” a poboación encarcerada cando é mirada desde a óptica das persoas en liberdade (Barreiro Gen, 2012, p. 11). Unha vez que foron condenados por algún feito delituoso, calquera que sexa este, polo xeral senten que deixaron de ser para a sociedade alguén de fiar, e necesitan apoio. Mesmo dentro de prisión, existen estudos que defenden que recibir visitas de familiares ou de persoas próximas axuda a diminuír a taxa de reincidencia e que favorece a adopción de mellores condutas (Bales e Mears, 2008, p. 287; Cochran, 2012, p. 433).

4. METODOLOXÍA

Realizouse unha análise cuantitativa a partir da información deducida dunha mostra de 414 persoas que cumpren condena nos centros penitenciarios e de inserción social de Galicia (España) ás que o equipo de investigación puido acceder persoalmente durante un ano completo (2011), tras xestionar e conseguir as preceptivas autorizacións nominais da Secretaría Xeral de Institucións Penitenciarias (Ministerio do Interior).

O cuestionario empregado consta dunha parte con preguntas de clasificación e doutra con preguntas de opinión, na que as persoas enquisadas deben mostrar o seu grao de acordo ou desacordo cos ítems presentados a través dunha escala Likert de 5 puntos, onde 1 mostra unha desconformidade total coa afirmación expresada e 5 un pleno acordo con ela.

Este cuestionario foi sometido a avaliación por parte de persoal experto en exclusión social da Universidade da Coruña e dunha consultoría especializada (Gaela Consultora S.C.), sendo revisado, corrixido e validado a través dunha proba piloto con vinte reclusos. Desta forma, detectamos diversos problemas que dificultaban as respostas nalgúns ítems, de maneira que foi necesario reelaboralo introducindo certos axustes relacionados fundamentalmente co vocabulario, posto que a poboación reclusa non estaba familiarizada con algunhas das palabras do texto, que decidimos substituír por outras que lles fosen máis próximas. Finalmente, debido a que nalgúns prisións o peso da poboación de lingua árabe, que non fala (e

moito menos le ou escribe) nin castelán nin galego, no total é moi elevado, foi necesario traducir o cuestionario ao árabe. Para esa tarefa contamos co apoio da Escola Oficial de Idiomas da Coruña.

O *Anuario Estadístico del Ministerio del Interior 2009* cifra a poboación reclusa en Galicia en 4.904 persoas. Admitindo unha marxe de erro do $\pm 5\%$, para dispoñer dunha mostra representativa requiriríanse aproximadamente 370 observacións. En principio, puidemos recoller case o dobre, pero unha vez depurada a información, eliminando os cuestionarios moi incompletos ou aqueles nos que se detectaron respostas incoherentes, puidemos conservar unicamente 414 válidos, que proporcionan información suficiente para facer inferencia con certas garantías. Porén, para que as características da mostra (en canto ao sexo, número de estranxeiros, poboación en cada unha das prisións, etcétera) fosen similares á da poboación obxecto de estudo, realizamos a análise con 380 cuestionarios. A descrición da mostra recóllese na táboa 1.

A metodoloxía utilizada consistiu na comparación de medias mediante diferentes estatísticos (*t* de Student² e ANOVA³) en función do tipo de pregunta clave para contrastar cada unha das hipóteses: para (H1) *–ter traballado antes de entrar en prisión non é un factor relevante para explicar a actitude da poboación ex reclusa fronte á súa futura inclusión social e laboral–* a *t* de Student, e para (H2) *–o nivel de estudos non é un factor relevante para explicar a autopercepción de capacidades para a futura inclusión laboral da poboación ex reclusa–* a análise de varianza (ANOVA).

Para contrastar a nosa primeira hipótese (H1), realizamos unha comparación de medias a través da *t* de Student para diferentes preguntas, sendo o factor de clasificación contar ou non cun oficio antes de ingresar en prisión. Desta forma, pretendemos localizar as principais diferenzas que se derivan de estar ou non no mercado laboral con anterioridade á privación de liberdade e a súa vinculación coa inclusión social.

A segunda das hipóteses (H2), para a cal o factor foi o nivel de estudos, contrastámola mediante o test ANOVA. Os grupos considerados son os seguintes: sen estudos, estudos primarios, estudos secundarios, formación profesional e estudos universitarios. Dado que o estatístico que obtemos tras este test só nos permite coñecer se existen diferenzas significativas entre os grupos pero non nos indica cal ou cales son os grupos que provocan esas diferenzas, para saber que media difire en maior medida das demais realizamos contrastes *post hoc*. Nos ítems nos que poidamos asumir igualdade de varianzas de acordo co test de Levene utilizamos o test de Tukey, mentres que nos casos en que isto non é posible utilizamos o procedemento de Games-Howell.

2 A *t* de Student permite contrastar a hipótese de que as medias correspondentes a dous grupos de observacións mostrais son iguais.

3 O procedemento ANOVA dun factor é unha extensión da proba *t* para dúas mostras. Ademais de ofrecer a posibilidade de determinar que existen diferenzas entre as medias, permite realizar contrastes para coñecer cales son as que difiren.

Táboa 1.- Descrición da mostra

Variable	Categoría	Porcentaxe
Prisión	Teixeiro	33,2%
	Bonxe	9,2%
	Monterroso	9,4%
	Pereiro de Aguiar	9,2%
	A Lama	35,5%
	CIS Coruña	3,5%
	TOTAL	100,0%
Sexo	Home	92,4%
	Muller	7,6%
	TOTAL	100,0%
Nacionalidade	Española	64,5%
	Estranxeira	35,5%
	TOTAL	100,0%
Nivel de estudos	Sen estudos	12,6%
	Estudos primarios	36,1%
	Estudos secundarios	35,5%
	Formación profesional	10,8%
	Estudos universitarios	5,0%
	TOTAL	100,0%
Oficio	Con oficio antes do ingreso	80,8%
	Sen oficio antes do ingreso	19,2%
	TOTAL	100,0%

FONTE: Elaboración propia.

5. RESULTADOS OBTIDOS

En primeiro lugar, recóllense os resultados relativos á hipótese 1, que se refire á importancia do contacto previo co mercado de traballo. Mediante a comparación de medias a través da *t* de Student, na que, como apuntamos, utilizamos como factor contar ou non cun oficio antes do ingreso en prisión, conseguíronse os resultados que se presentan na táboa 2, na que se recollen as preguntas nas que se obtiveron diferenzas significativas nas medias das respostas.

Nesa táboa 2, a columna “Oficio” recolle as posibles respostas á pregunta *tiñas un oficio antes de ingresar en prisión?*; a columna “Media” contén, en primeiro lugar, a media das respostas do grupo que o tiña, e en segundo lugar o correspondente ao grupo que non o tiña; a columna “*t*” mostra o valor do estatístico de proba para o contraste de igualdade das medias; a columna “Sig.” a súa probabilidade asociada, que indica o rexeitamento da hipótese de que as medias de ambos os dous grupos son iguais cando toma valores inferiores ao nivel de significación co que se fai a proba; e, finalmente, a columna “Diferenza de medias” é o resultado de restarlle á media do grupo que previamente tiña un oficio a correspondente ao grupo que non o tiña.

Como pode observarse, en todos os aspectos vinculados coa inclusión social a situación da poboación reclusa que formaba parte do mercado de traballo antes de verse privada de liberdade é máis positiva.

Con respecto aos coñecementos, as persoas enquisadas que non contaban cun emprego antes do seu ingreso en prisión teñen un nivel de formación menor que aquelas que si traballaban.

Táboa 2.- Comparación de medias

Pregunta	Oficio	Media	<i>t</i>	Sig.	Diferenza de medias
Tes estudos?	Si	2,668	2,930	0,004	0,380
	Non	2,288			
Sabes utilizar un ordenador?	Si	2,446	2,362	0,020	0,350
	Non	2,096			
Sabes cociñar?	Si	3,404	2,670	0,008	0,431
	Non	2,973			
Sabes arranxar pequenas avarías?	Si	3,407	4,239	0,000	0,695
	Non	2,712			
Sénteste capaz de manterte sen cometer delitos?	Si	4,420	2,699	0,007	0,407
	Non	4,014			
Preocúpache a situación na que te atoparás ao saír de prisión?	Si	3,707	-3,117	0,020	-0,526
	Non	4,233			
Cando saias de prisión, intentarás traballar?	Si	4,661	3,019	0,003	0,483
	Non	4,178			
Cando saias de prisión, resultarache difícil atopar emprego?	Si	3,332	-3,995	0,000	-0,736
	Non	4,069			
Sénteste capaz de realizar unha vida social normal cando saias de prisión?	Si	4,638	2,441	0,017	0,392
	Non	4,247			
Tes algún coñecido que che dará traballo cando saias de prisión?	Si	3,303	3,063	0,002	0,673
	Non	2,630			

FONTE: Elaboración propia.

Así mesmo, en canto ás habilidades, pedíuselles que avaliasen as súas propias destrezas sobre determinadas cuestións a través dunha escala Likert de 5 puntos, onde 1 representa a ausencia total de habilidades e 5 moi boa capacidade. Aqueles individuos que tiñan traballo antes de ingresar en prisión contan con máis coñecementos no que respecta aos ordenadores (2,45 de media, fronte a 2,10), a pesar de que o seu dominio das novas tecnoloxías é escaso nos dous grupos. Neste punto é conveniente recalcar a ausencia de conexións *on-line* nos centros penitenciarios por razóns obvias de seguridade, o que en moitas ocasións limita o interese pola utilización dos equipos informáticos. Tamén é este colectivo o que conta con máis habelencias no ámbito culinario ou na reparación de pequenas avarías domésticas.

Por outra parte, tamén detectamos diferenzas significativas nas medias de diversos ítems referidos á actitude cara ao futuro, a niveis de significación iguais ou

inferiores ao 2%. Esa actitude ante a súa vida social e laboral posterior á privación de liberdade é máis positiva no caso das persoas que traballaban antes de ser encarceradas. En canto á vida social, séntense máis capaces de manterse sen cometer delitos. Así mesmo, preocúpalles menos a situación que lles espera ao abandonar o centro penitenciario e séntense máis capaces de realizar unha vida social normal cando abandonen a prisión.

Por último, con respecto ás redes sociais, obsérvase que as persoas que traballaban antes do ingreso contan máis cunha persoa coñecida que lles pode proporcionar emprego ao abandonar o cárcere (De Alós-Moner, 2011, p. 105). E é que é frecuente que as empresas nas que xa traballaron as volvan contratar ao saír en liberdade (Barreiro Gen, 2012, p. 19).

Polo que se refire á hipótese 2, sobre a importancia do nivel educativo como factor relevante para explicar a autopercepción de capacidades para a futura inclusión social e laboral e a relevancia que ten a formación na consecución dun posto de traballo, analizamos as posibles diferenzas de medias en ítems referidos a distintos ámbitos entre os reclusos enquisados en función do seu nivel de estudos. Para iso, realizamos o test ANOVA. As preguntas nas que se obtiveron diferenzas significativas recóllense na táboa 3.

Táboa 3.- Test ANOVA

Preguntas	Estudos	Media	F	Sig.
Sabes utilizar un ordenador?	Sen estudos	1,604	20,301	0,000
	Primarios	2,095		
	Secundarios	2,570		
	FP	2,927		
	Universitarios	3,842		
Sabes arranxar pequenas avarías?	Sen estudos	3,083	4,294	0,002
	Primarios	3,190		
	Secundarios	3,156		
	FP	3,951		
	Universitarios	3,737		
Gústache ler?	Sen estudos	2,896	10,047	0,000
	Primarios	3,883		
	Secundarios	4,237		
	FP	4,561		
	Universitarios	4,474		
Sénteste capaz de manterte sen cometer delitos?	Sen estudos	4,042	2,432	0,047
	Primarios	4,285		
	Secundarios	4,356		
	FP	4,585		
	Universitarios	4,895		
Cando saias de prisión, resultarache difícil atopar emprego?	Sen estudos	4,000	3,334	0,011
	Primarios	3,460		
	Secundarios	3,400		
	FP	3,610		
	Universitarios	2,474		

FONTE: Elaboración propia.

Na táboa 3, a columna “Media” contén, en primeiro lugar, a media das respostas de cada un dos cinco grupos; a columna “F” mostra o valor do estatístico de proba para o contraste de igualdade das medias; e a columna “Sig.” recolle a súa probabilidade asociada, que indica o rexeitamento da hipótese de que as medias de todos os grupos son iguais cando toma valores inferiores ao nivel de significación co que se fai a proba.

Por cada chanzo que se sobe no nivel de estudos, mellora o dominio do uso do ordenador ou a destreza no arranxo de pequenas avarías.

Para comprobarmos se a importante diferenza de medias que existe nesta pregunta se debe a algún colectivo dos cinco en concreto, realizamos o test de Games-Howell⁴, posto que, tras levar a cabo o test de Levene, non podemos asumir igualdade de varianzas. Como podemos observar na táboa 4, as diferenzas son significativas ao comparar os grupos dous a dous ata chegar aos que teñen estudos secundarios, xa que os coñecementos destes son máis similares aos dos que contan con formación profesional, e os destes aos dos universitarios. Así mesmo, canto maior é o nivel de estudos alcanzado maior predisposición mostran pola lectura (táboa 4).

Táboa 4.- Proba de Games-Howell

Sabes utilizar un ordenador?				
		Diferenza de medias	Erro típico	Sig.
Sen estudos	Primarios	-,491	,155	,017
	Secundarios	-,966	,158	,000
	FP	-1,323	,235	,000
	Universitarios	-2,238	,315	,000
Primarios	Sen estudos	,491	,155	,017
	Secundarios	-,475	,133	,004
	FP	-,832	,219	,003
	Universitarios	-1,747	,303	,000
Secundarios	Sen estudos	,966	,158	,000
	Primarios	,475	,133	,004
	FP	-,356	,221	,495
	Universitarios	-1,272	,305	,003
FP	Sen estudos	1,323	,235	,000
	Primarios	,832	,219	,003
	Secundarios	,356	,221	,495
	Universitarios	-,915	,351	,090
Universitarios	Sen estudos	2,238	,315	,000
	Primarios	1,747	,303	,000
	Secundarios	1,272	,305	,003
	FP	,915	,351	,090

FONTE: Elaboración propia.

⁴ Utilizamos o test de Games-Howell nos supostos nos que, de acordo co test de Levene, non podemos asumir igualdade de varianzas para coñecer cal ou cales son os grupos que provocan que as medias comparadas non sexan iguais.

En canto á súa actitude cara ao futuro en liberdade, existen diferenzas significativas de medias na resposta á pregunta *sénteste capaz de manterte sen cometer delitos?* Canto maior é o nivel de estudos, máis capaces se senten. Nesta cuestión, tras a análise *post hoc* coa proba de Games-Howell que se mostra na táboa 5, obsérvase que son as respostas das persoas con estudos universitarios as que provocan que as diferenzas de medias sexan significativas.

Táboa 5.- Proba de Games-Howell

Sénteste capaz de manterte sen cometer delitos?				
		Diferenza de medias	Erro típico	Sig.
Sen estudos	Primarios	-,243	,225	,817
	Secundarios	-,314	,226	,635
	FP	-,544	,253	,209
	Universitarios	-,853	,228	,003
Primarios	Sen estudos	,243	,225	,817
	Secundarios	-,071	,142	,987
	FP	-,301	,182	,469
	Universitarios	-,610	,145	,001
Secundarios	Sen estudos	,314	,226	,635
	Primarios	,071	,142	,987
	FP	-,230	,182	,716
	Universitarios	-,539	,146	,004
FP	Sen estudos	,544	,253	,209
	Primarios	,301	,182	,469
	Secundarios	,230	,182	,716
	Universitarios	-,309	,185	,459
Universitarios	Sen estudos	,853	,228	,003
	Primarios	,610	,145	,001
	Secundarios	,539	,146	,004
	FP	,309	,185	,459

FONTE: Elaboración propia.

Como mostra a táboa 6, sucede o mesmo para a pregunta: *cando saia de prisión, resultárame difícil conseguir emprego?* (ao nivel de significación do 9%), na cal para a análise *post hoc* utilizamos o test de Tukey⁵ en lugar da proba de Games-Howell, xa que o contraste de Levene permite asumir a igualdade de varianzas. Tras a realización destes contrastes, podemos rexeitar as hipóteses nulas iniciais (H1 e H2), confirmando desta maneira os supostos iniciais de que tanto o emprego como a formación son ferramentas clave para explicar a futura inclusión social da poboación reclusa.

⁵ O test de Tukey calcúlase co mesmo obxectivo que o de Games-Howell nos casos nos que poidamos asumir igualdade de varianzas segundo o test de Levene.

Táboa 6.- Proba de Tukey

Cando saias de prisión, resultarache difícil conseguir emprego?		Diferenza de medias	Erro típico	Sig.
Sen estudos	Primarios	,540	,267	,257
	Secundarios	,600	,268	,167
	FP	,390	,339	,778
	Universitarios	1,526	,432	,004
Primarios	Sen estudos	-,540	,267	,257
	Secundarios	,060	,193	,998
	FP	-,150	,283	,984
	Universitarios	,986	,390	,086
Secundarios	Sen estudos	-,600	,268	,167
	Primarios	-,060	,193	,998
	FP	-,210	,284	,947
	Universitarios	,926	,390	,125
FP	Sen estudos	-,390	,339	,778
	Primarios	,150	,283	,984
	Secundarios	,210	,284	,947
	Universitarios	1,136	,442	,078
Universitarios	Sen estudos	-1,526	,432	,004
	Primarios	-,986	,390	,086
	Secundarios	-,926	,390	,125
	FP	-1,136	,442	,078

FONTE: Elaboración propia.

6. DISCUSIÓN DE RESULTADOS

Como puidemos observar, o 80,8% das persoas enquisadas tivera un emprego antes do seu ingreso en prisión. Aínda que é unha porcentaxe moi elevada, sería conveniente matizar este resultado cunha análise de tipo cualitativo respecto das características do posto de traballo: se se trata de traballo autónomo (unha parte importante de poboación reclusa dedicábase cando estaba en liberdade á venda ambulante) ou por conta allea, as horas traballadas ao día, a relación contractual formal ou informal coa empresa, etcétera. Posto que case a metade das persoas enquisadas (48,7%) non teñen estudos ou só remataron a primaria, probablemente os oficios desempeñados foron pouco cualificados. Non obstante, nunha parte importante dos casos existe cando menos un contacto previo co mercado de traballo, o que é un punto a favor da consecución da inclusión sociolaboral, posto que non é o mesmo introducirse nun ámbito novo que ter tido experiencia nel e reincorporarse posteriormente.

Tras a comparación de medias utilizando como factor ter ou non un oficio antes de ingresar no centro penitenciario, atopamos diferenzas significativas principalmente en dous ámbitos. Por un lado, na formación, tanto na esfera académica

como nas habilidades, pois as persoas que contaban cun emprego antes do seu ingreso teñen un nivel de estudos máis elevado, en semellanza co que ocorre coa poboación en xeral. Así mesmo, dominan mellor o uso do ordenador ou desenvólvense con máis facilidade noutros ámbitos como o culinario ou a reparación de pequenas avarías, polo que estes resultados concordan cos estudos teóricos revisados. Por outro lado, existen diferenzas significativas no ámbito das actitudes e intencións en termos de preocupación e apreciación da realidade, pois aqueles individuos que traballaban teñen máis confianza no futuro que lles espera ao abandonar a prisión, tanto no que se refire ao emprego como á súa readaptación á vida cotiá.

Comprobouse, pois, que os resultados, de conformidade coa literatura relevante, confirman a nosa tese de partida e permiten rexeitar a hipótese nula formulada en primeiro lugar (H1)⁶ a niveis de significación iguais ou inferiores ao 2% tanto na esfera social (*sénteste capaz de realizar unha vida social normal cando saias de prisión?*) como na laboral (*intentarás traballar cando saias de prisión?*).

Polo que respecta á hipótese 2 (H2)⁷, relativa á relevancia do nivel de estudos como factor explicativo da autopercepción de capacidades para a futura inclusión, os resultados son moi claros, xa que indican o rexeitamento da hipótese nula a niveis de significación inferiores ao 5%. É moi interesante facer notar que, ao igual que ocorre para outros ítems desta análise, a importancia do nivel de estudos é tal que se percibe con claridade un aumento de confianza na capacidade para non reincidir a medida que aumenta o nivel de formación académica (4,042; 4,285; 4,356; 4,585; 4,895; táboa 3), aínda que cómpre sinalar que todas as respostas indican altos niveis de confianza na non reincidencia.

Por outra parte, todas as esferas que se mostraron relevantes na comparación de medias ao ter en conta o emprego volven facelo cando o factor que empregamos é o nivel de estudos na análise ANOVA, o cal é un reflexo da estreita relación que existe entre estas dúas cuestións.

7. CONCLUSIÓNS

Se o obxectivo principal do paso por prisión é formar as persoas para facilitar a súa reinserción futura na sociedade sen que volvan delinquir, este estudo comprobou que a mellor ferramenta é a educación. Polo tanto, a nosa primeira conclusión diríxese cara á promoción da formación da poboación reclusa, na liña do exposto noutros estudos como en De Alós-Moner (2011) ou en Huebner, DeJong e

6 Mediante a técnica da *t* de Student contrastamos a hipótese de que as medias das respostas entre o colectivo que contaba cun traballo antes do seu ingreso en prisión e o que estaba desempleado son iguais, obtendo probabilidades asociadas ao estatístico en cuestión moi baixas, o que nos permite rexeitar a hipótese nula (H1).

7 O mesmo sucede ao utilizar o test ANOVA dun factor para contrastar a (H2). As probabilidades asociadas ao estatístico son moi baixas, polo que rexeitamos a hipótese nula (H2).

Cobbina (2010), pois esta contribúe a facilitar a consecución de emprego e, polo tanto, elimina obstáculos de cara á plena inclusión social. Esta conseguírase mediante dúas vías:

- 1) A dotación dunha maior capacitación e autoconfianza dos ex reclusos ante a súa nova situación en liberdade. Debe impulsarse a educación en prisión, posto que, ante as escasas opcións nas que investir o tempo ao estar privado de liberdade, a poboación reclusa ten incentivos relacionados principalmente coa ausencia de alternativas para aproveitar o momento fortalecendo os seus coñecementos e a súa capacitación profesional, accedendo así a esta ferramenta clave para facilitar a entrada no mercado laboral. A estreita relación positiva entre emprego e formación despréndese das dúas análises realizadas.
- 2) Por outra parte, é conveniente fomentar a seguridade da poboación reclusa no que se refire ás súas capacidades para formar parte do mercado laboral. Este aspecto está vinculado co punto anterior e coa necesidade de investir en formación, xa que as persoas que contan cun nivel de estudos máis elevado se mostran máis confiadas ante a vida social e laboral posterior.

Por último, cómpre destacar que traballar permite establecer relacións sociais que poden ser fundamentais para a consecución da inclusión. Unha vez que funciona o principal motor desta, que é o emprego, os demais motores, como as redes sociais e de apoio do individuo, tamén funcionan máis facilmente.

En definitiva, dado que a poboación reclusa se enfronta habitualmente a diversas causas de exclusión, é especialmente importante localizar os puntos clave para deseñar políticas públicas dirixidas á súa integración na sociedade. En concreto, suxerimos a formulación e o reforzo de políticas educativas e de formación profesional no ámbito penitenciario e nos centros de inserción social que, aínda que están sendo activas e proporcionando resultados positivos, poden ser moito máis efectivas cun deseño mellor adaptado ás calidades e inquietudes das persoas en prisión, especialmente no terreo da adquisición de habilidades ou capacidades en xeral e da formación profesional en particular.

ANEXO

A continuación presentamos o cuestionario utilizado para a recollida de información.

 UNIVERSIDADE DA CORUÑA	CUESTIONARIO
--	--------------

Procura contestar todas as preguntas. Cando teñas que elixir unha opción, sinala cun X a resposta adecuada. Contesta con sinceridade. O CUESTIONARIO É TOTALMENTE ANÓNIMO E CONFIDENCIAL.

PREGUNTAS DE CLASIFICACIÓN

En que prisión ou CIS estás?

Estás en primeiro (P), segundo (S) ou terceiro (T) grao?

☐ P ☐ S ☐ T

De que sexo es?	H	M
Cantos anos tes?		
En que país naciches? Se es español, indica a provincia		
Cal é o teu estado civil? (S=Solteiro, C=Casado ou con parella, D=Divorciado ou separado, V=Viúvo)	S	C
Cantos fillos tes?		
Que estudos tes? (N=Sen estudos, P=Primarios, S=Secundarios, F=FP, U=Universitarios)	N	P
Gustaríache volver estudar?	Si	Non
Se quixeras volver estudar, indica que estudos che gustaría facer		
Sabes algún idioma ademais do teu? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Se sabes algún idioma, indica cal ou cales		
Se quixeras aprender algún idioma, indica cal ou cales		
Sabes utilizar un ordenador? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Gustaríache saber algo máis de ordenadores?	Si	Non
Sabes manexar unha máquina de coser ou parecida? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Gustaríache saber algo máis de costura, de facer punto ou de bordado?	Si	Non
Sabes cociñar? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Gustaríache aprender a cociñar mellor?	Si	Non
Sabes arranxar pequenas avarías domésticas? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Gustaríache aprender algo máis sobre reparacións domésticas?	Si	Non
Sabes conducir?	Si	Non
Se non sabes, gustaríache aprender a conducir?	Si	Non
Sabes algo de mecánica? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Gustaríache aprender algo máis de mecánica?	Si	Non
Tiñas un oficio antes de ingresar en prisión?	Si	Non
Se tiñas un oficio, indica cal		
Aprendiches un oficio en prisión? (1=Nada, 2=Pouco, 3=Bastante, 4=Ben, 5=Moi ben)	1	2
Se aprendiches un oficio, indica cal		
Se quixeras aprender un oficio, indica cal		
Cantos anos tiñas cando cometiches o teu primeiro delito?		
Cantos anos tiñas cando ingresaches en prisión por primeira vez?		
Por que delito ingresaches en prisión a primeira vez?		
Por que delito estás agora en prisión ou no CIS?		
Es reincidente?	Si	Non
De canto tempo é a túa condena?		
Canto tempo che queda para cumprir a condena?		
Sabe a túa familia que estás en prisión?	Si	Non
Algún familiar teu estivo en prisión?	Si	Non
Consumías drogas antes de ingresar en prisión?	Si	Non

PREGUNTAS DE OPINIÓN

A continuación figuran unhas afirmacións sobre distintos aspectos da inclusión social e laboral da poboación que nalgún momento da súa vida pasou por prisión. Debes sinalar o que cres, de acordo coa seguinte escala:

1=Non, 2=Case seguro que non, 3=Creo que si, 4=Case seguro que si, 5=Si

Intentamos coñecer a túa opinión, por iso é importante que teñas en conta que NON EXISTEN RESPONSTAS CORRECTAS OU INCORRECTAS, senón formas de pensar diferentes

Síntome capaz de manterme sen cometer delitos	1	2	3	4	5
Preocúpame a situación na que me atoparei cando saia de prisión ou do CIS	1	2	3	4	5
Pedín unha subvención ou unha axuda económica	1	2	3	4	5
Estou traballando	1	2	3	4	5
Contesta só se tes traballo: custoume moito atopar un traballo	1	2	3	4	5
Contesta só se tes traballo: unha asociación axudoume a atopar traballo	1	2	3	4	5
Contesta só se tes traballo e pulseira: cústame compatibilizar o meu traballo cos horarios da pulseira	1	2	3	4	5
Deberían crearse centros de emprego específicos para ex reclusos	1	2	3	4	5
O que aprendín en prisión (estudos, oficio) me axudará a atopar traballo cando saia	1	2	3	4	5
Os cursos de formación que se realizan en prisión son suficientes	1	2	3	4	5
A miña vida en prisión é demasiado pasiva e cando saia non estarei actualizado para traballar	1	2	3	4	5
As institucións promoven suficientes programas de apoio aos ex reclusos	1	2	3	4	5
Os empresarios prefiren contratar a un ex recluso español que a un estranxeiro	1	2	3	4	5
Os empresarios prefiren contratar a un ex recluso que a unha ex reclusa	1	2	3	4	5
En prisión tratan mellor ás mulleres que aos homes	1	2	3	4	5
A miña familia ou os meus amigos foron unha mala influencia para min	1	2	3	4	5
Síntome capaz de realizar unha vida social normal cando saia de prisión	1	2	3	4	5
A sociedade pode confiar nos ex reclusos	1	2	3	4	5
A miña relación cos funcionarios de prisión é boa	1	2	3	4	5
A miña relación cos demais internos é boa	1	2	3	4	5
Cando saia, a miña familia estará desexando volver terme en casa	1	2	3	4	5
Cando saia, os meus amigos aceptaranme con normalidade e terei o seu apoio	1	2	3	4	5
Cando saia, mantereime en contacto coas persoas que coñecín en prisión	1	2	3	4	5
Se eu fose empresario ou empresaria daría traballo a un ex recluso	1	2	3	4	5
Desgustárame que os meus fillos tiveran un noivo ex recluso	1	2	3	4	5
Cando saia, se podo, axudarei a outros ex reclusos	1	2	3	4	5
En situacións sociais, desgustárame atoparme con outros ex reclusos	1	2	3	4	5
Intento ocultar que fun recluso	1	2	3	4	5
Estou a favor dos cárceres mixtos	1	2	3	4	5
Gustárame atopar parella en prisión	1	2	3	4	5
Gustárame ter un fillo en prisión	1	2	3	4	5
Os nenos pequenos están correctamente atendidos en prisión	1	2	3	4	5
Para os fillos pequenos das reclusas é beneficioso estar con elas en prisión	1	2	3	4	5
Os homes tamén deberían poder estar cos seus fillos en prisión	1	2	3	4	5
Cando teñen que abandonar a prisión moitos fillos de reclusas quedan desatendidos	1	2	3	4	5
Gústame ler	1	2	3	4	5
Contesta só se consumes drogas: cando saia de prisión intentarei deixar as drogas	1	2	3	4	5

© Universidade da Coruña

BIBLIOGRAFÍA

- ATKINSON, A. B. (1998): "Social Exclusion, Poverty and Unemployment", en J. Hills [ed.]: *Exclusion, Employment and Opportunity*, pp. 1-20. London: London School of Economics and Political Science, Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE).
- BALES, W.D.; MEARS, D.P. (2008): "Inmate Social Ties and the Transition to Society. Does Visitation Reduce Recidivism?", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 45 (3), pp. 287-321.
- BARREIRO GEN, M. (2012): "La inclusión sociolaboral de la población reclusa de Galicia: principales obstáculos y propuestas para su superación", *Atlantic Review of Economics*, (1). <<http://www.unagaliciamoderna.com/eawp/eawp.asp?qsa=ES&qsb=253&qsc=277&qsd=282>>.
- COCHRAN, J.C. (2012): "The Ties that Bind or the Ties that Break: Examining the Relationship between Visitation and Prisoner Misconduct", *Journal of Criminal Justice*, 40 (5), pp. 433-440.
- COMISIÓN EUROPEA (2010): Comunicación de la Comisión, de 3 de marzo de 2010, denominada «Europa 2020. Una estrategia para un crecimiento inteligente, sostenible e integrador». [COM (2010) 2020, de 03/03/10]. Bruselas: Comisión Europea.
- COMMINS, P. [ed.] (1993): *Combatting Exclusion in Ireland, 1990-94: A Midway Report*. Brussels: European Commission.
- CONSEJO EUROPEO (2000): *Directrices del Consejo Europeo de 2000*. Bruselas: Consejo Europeo.
- DE ALÓS-MONER VILA, R.; ESTEBAN, F.; JÓDAR MARTÍNEZ, P.; MIGUÉLEZ LOBO, F.; ALCAIDE LOZANO, V.; LÓPEZ ROLDÁN, P. (2011): *La inserción laboral de los ex internos de los centros penitenciarios de Cataluña*. Barcelona: Generalitat de Cataluña, Centro de Estudios Jurídicos y Formación Especializada.
- DE OLIVEIRA LUSSI, I.A.; ORNELLAS PEREIRA, M.A. (2011): "Social Companies and Solidary Economy: Perspectives for the Work Inclusion of Individuals with Mental Disorders", *Revista da Escola de Enfermagem da USP*, 45 (2), pp. 503-509.
- DEMING, D. (2011): "Bettors Schools, Less Crime?" *The Quarterly Journal of Economics*, 126, pp. 2063-2115.
- ENTORF, H. (2009): "Crime and the Labour Market: Evidence from a Survey of Inmates", *Jahrbucher Fur Nationalokonomie Und Statistik*, 229 (2-3), pp. 254-269.
- ESPAÑA. MINISTERIO DEL INTERIOR (2009): *Anuario Estadístico del Ministerio del Interior 2009*, cap. 4. Madrid: Ministerio del Interior.
- ESPAÑA. MINISTERIO DEL INTERIOR (2010): *Sistema penitenciario español*. Madrid: Ministerio del Interior. <http://www.institucionpenitenciaria.es/web/export/sites/default/datos/descargables/publicaciones/El_sistema_penitenciario_espanol.pdf>.
- GALLIE, D.; PAUGAM, S.; JACOBS, S. (2003): "Unemployment, Poverty and Social Isolation - Is there a Vicious Circle of Social Exclusion?", *European Societies*, 5 (1), pp. 1-32.
- HAUGHTON, J.; KHANDKER, S.R. (2009): *Handbook on Poverty and Inequality*. Washington D.C., WA: The World Bank.
- HUEBNER, B.M.; DEJONG, C.; COBBINA, J. (2010): "Women Coming Home: Long-Term Patterns of Recidivism", *Justice Quarterly*, 27 (2), pp. 225-254.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (2012): *Encuesta sobre condiciones de vida. Resultados provisionales*. <<http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t25/p453&file=inebase>>.

- LIEBLING, A.; ARNOLD, H. (2012): "Social Relationships between Prisoners in a Maximum Security Prison: Violence, Faith, and the Declining Nature of Trust", *Journal of Criminal Justice*, 40 (5), pp. 413-424.
- NACIONES UNIDAS (2000): *Declaración del Milenio*. (A/RES/55/2*). (Distr. general 13 de septiembre de 2000). New York, NY: Naciones Unidas, Asamblea General.
- NARAIN, M.D.; LINDSAY, P.H. (2011): "Social Inclusion of Employees who Are Blind or Low Vision", *Disability & Society*, 26 (4), pp. 389-403.
- NOVO CORTI, I.; RAMIL DÍAZ, M.; BARREIRO GEN, M. (2011): "Does EU Membership Affect the Social and Labour Inclusion of Foreign Prisoners in Spain? An Analysis of Self-Perceptions and Attitudes Towards Learning", *The Annals of the Stefan cel Mare University of Suceava*, 11, 2 (14), pp. 7-15.
- OPSAL, T. (2012): "'Livin' on the Straights: Identity, Desistance, and Work among Women Post-Incarceration", *Sociological Inquiry*, 82 (3), pp. 378-403.
- ROOM, G. (1995): "Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research", en G. Room [ed.]: *Beyond the Threshold*, pp. 1-9. Bristol: Policy Press.
- SEN, A. (1992): "Sobre conceptos y medidas de pobreza", *Comercio Exterior*, 42 (2), pp. 310-322.
- SEN, A. (2000): *Social Exclusion: Concept. Application and Scrutiny*. (Social Development Papers, 1). Manila: Asian Development Bank, Office of Environment and Social Development.
- SEVERANCE, T.A. (2005): "You Know who you can go to: Cooperation and Exchange between Incarcerated Women", *Prison Journal*, 85 (3), pp. 343-367.
- SMEROTKINA, K. (2010): "Education as a Prerequisite for Inclusion of Prisoners in the Society", *International Scientific Conference on Society, Integration, and Education*. Rezekne.
- ŠPADIJER-DŽINIĆ, J.; PAVIĆEVIĆ, O.; SIMEUNOVIĆ-PATIĆ, B. (2009): "Women in Prison: Deprivations of Prison Life. [Žena u zatvoru - Deprivacije zatvoreničkog života]", *Sociologija*, 51 (3), pp. 225-246.
- SUBIRATS, J. [dir.]; RIBA, C.; GIMÉNEZ, L.; OBRADORS, A.; GIMÉNEZ M.; QUERALT, D.; BOTTOS, P.; RAPOPORT, A. (2004): *Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea*. Barcelona: Fundación La Caixa. <http://obrasocial.lacaixa.es/StaticFiles/StaticFiles/a84f7102892ef010VgnVCM1000000e8cf10aRCRD/es/es16_esp.pdf>.
- VILA MERINO, E.S. (2011): "Políticas educativas globales en clave de derechos: un análisis desde la equidad y el reconocimiento", *Curriculum: Revista de Teoría, Investigación y Práctica Educativa*, 24, pp. 29-40.

